

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
ALBERT-LUDWIGS-UNIVERSITÄT FREIBURG
PHILOSOPHISCHE FAKULTÄT

SAMU LEVENTE

A Kárpát-medence mediterránaumi kapcsolatai a kora- és közép avar
korban a férfi viselet tükrében
Övcsatok és övgarnitúrák

TÉZISEK

Történelemtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Sonkoly Gábor

Doktori Program: Régészeti Doktori Oktatási Program

A Doktori Program vezetője: Prof. Dr. Borhy László, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

Elnök: Prof. Dr. Borhy László, az MTA rendes tagja

Opponens: Dr. Bollók Ádám, Prof. Dr. Sebastian Brather

Tagok: Dr. habil. Rácz Zsófia PhD, egyetemi adjunktus, Prof. Dr. Christopher Huth

További tagok: Juniorprof. Fabian Stroth, Dr. Gergely Szenthe, PhD

Témavezető: Prof. Dr. Tivadar Vida, DSc, Prof. Dr. Sebastian Brather

BUDAPEST 2020

A disszertáció célja a mediterrán/bizánci hatások feltérképezése a Kárpát-medencében a 6. sz. második fele és a 7. sz. vége közötti időszakban, elsősorban az övgarnitúrák és az övcsatok alapján. Cél volt továbbá a kapcsolatok intenzitásának a vizsgálata, ennek során pedig újabb szempontok bevonása, hogy ezáltal egy komplexebb képet rajzolhassunk fel erről a régészeti jelenségről.

Az övgarnitúrák fizikai tulajdonságai mellett (méret, anyag, szín, rögzítés, veretek, köbetétek, függők, feliratok, övszerkezet, díszítés) a lehetséges jelentéstartalmak is összefoglalásra kerültek. Az övek szimbolikus funkciói (adományozásnál, kapcsolattartásnál, a rendi életben, a házasságkötéseknél, beavatási rítusoknál, státusz megjelenítésénél, az egyházakban, a katonaságnál stb.) is összefoglalásra kerültek. Az övek díszítő szerepe sem elhanyagolható. Mágikus funkciók szintén köthetők hozzá – az öv adhat erőt, védhet (apotropaikus erő megnyilvánulása) és csodatevő ereklénynek is tekinthető. A bizánci forrásokból is tudjuk, hogy az övek sok esetben nem csak egyszerű presztízs tárgyak voltak, hanem bizonyos pozíciókhoz voltak köthetőek. Ugyanez sajnos nem bizonyítható be az avar kori társadalom esetében, csak az övek sírokban való előfordulása, továbbá az ázsiai példák és a bizánci források alapján feltételezhetjük, hogy egy nagyon fontos presztízstárgy volt, amelynek szerepe lehetett a javak újraelosztásában és ezáltal a függések fenntartásában.

Az interpretációs problémák figyelembevételével korán eldöntésre került, hogy nem csak a már ismert, ún. „bizánci eredetű tárgyak” kerülnek felvételre az adatbázisba, hanem a teljes Kárpát-medencei anyag, hogy ezáltal egy komplexebb képet nyerjünk az anyagról, s ezáltal újabb kapcsolatok legyenek felfedezhetőek. Bizánci hatásként kerültek értelmezésre mindazok a tárgyak, amelyek mediterrán/bizánci motívumokat hordoztak, vagy ezek hatására és hatása alatt készültek. Az eredeti és a másolt tárgyak közötti határ meghúzése szinte lehetetlen, ennél azonban sokkal fontosabb az igény figyelembevétele, ami e tárgykör irányába megnyilvánult – olyan esetekben is, ahol az egykori ábrázolás eredeti tartalma a felhasználó számára már szinte biztosan eltűnt. Nagyon valószínű, hogy ugyanaz az ábrázolás más jelentéstartalommal bírhatott egy bizánci egyén és egy Kárpát-medencében élő számára. A tárgyak széles spektrumának felvétele lehetőséget nyújtott arra, hogy a különböző hatásként interpretált emlékek aránya bemutatásra kerüljön, illetve az övek pontos száma is elemezhetővé vált. A szerző szempontjából ezek az adatok alapvetőek ahhoz, hogy a mediterrán/bizánci hatásokat megérthessük és értelmezhessük.

A bolygatatlan temetkezések alapján kerültek elemzésre a soktagú övgarnitúrák a szerkezet szempontjából – bemutatásra került, hogy rendkívüli variabilitást mutatnak az övdíszek száma szempontjából (1-20 db). Emiatt nehéz az ideális típusok keresése, amelyek inkább kivételnek tekinthetők. Ezt a jelenséget azonban egészen biztosan befolyásolta az adott temetkezési szokás, amely közösségenként eltérő lehetett. Azzal kell tehát számolnunk, hogy az a kép, ami elénk tárul, nagyon sok esetben nem teljes – az övek szempontjából. Az adatok alapján nagyon úgy tűnik, hogy nem mindig kerültek teljes övek a sírokba, vagy ha mégis, akkor az övszerkezetek tipológiáját kell teljesen újraértelmezni.

A Kárpát-medencei teljes övanyag rendszerezésre került, a leggyakoribb szíjvégtípusok a párhuzamos oldalú, ívelt végű darabok, de a csúcsos végződés is viszonylag gyakorinak számít. Az oldalak és a végződés kialakítása azonban meglehetősen változatos. A leggyakoribb veretformák a különböző kerek és téglalap alakú darabok, valamint a pajzs alak. A többi formánál jellemző, hogy a motívum határozza meg a formát.

A különböző öv- és verettípusok elterjedése sokat változik a 7. sz. folyamán. Általános tendenciaként elmondható, hogy a 7. sz. első felében egyes régiók élesebben elválnak a többitől, a század második fele ilyen szempontból már egy diffúzabb képet mutat. A korábbi központi régiók részben megmaradnak, részben változnak, illetve újak jönnek létre. Több régió már a római korban is fontos szerepet játszott – erre magyarázatot a földrajzi adottságok nyújthatnak. A 7. sz. második felétől komoly változások mennek végbe az Avar Kaganátusban, a korábbi

elterjedések megváltoznak, a lelőhelyek jóval diffúzabb képet mutatnak, mint korábban, olyan területeken is jelennek meg öves temetkezések, ahol ez korábban nem volt jellemző. E kép mögött a társadalomban zajló változások, a demográfia, a térhasználat és a gazdasági rendszer változásai állhatnak.

Megfigyelésre került, hogy az övgarnitúrák, illetve az őket díszítő övdíszek száma magasabb lesz a 7. sz. második felében a Kárpát-medence északi régióiban, mint a déliben. Ez a jelenség többféleképpen értelmezhető, de a legkézenfekvőbb ezt az újonnan létrehozott temetők nagyobb súlyával magyarázni. Természetesen a sírokba került övek változó szerkezete is felvethető magyarázatként, de az biztos, hogy az újonnan induló temetőkben viszonylag nagy számban fordulnak elő övgarnitúrák, s ezt a jelenséget tükrözik vissza az interpolációs térképek is. Ezek az eredmények látványosan mutatják be, hogy az Avar Kaganátus egy dinamikus, folyamatosan változó rendszer volt, s hogy a Kárpát-medencén belüli megtelepülés is állandóan változott az adott időszakban.

A mediterrán övcsatok vizsgálata során új típusok elkülönítése történt meg, számozásuk 1-től 49-ig történt. Megállapítható volt, hogy a 6. század második fele és 7. század közepe közti időszakban lényegesen változatosabbak voltak az övcsatok. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ez a változatosság sajnos nem szolgál közvetlenül a kapcsolatok intenzitásának magyarázatául. Ha jobban megvizsgáljuk a későbbi övcsatok számát – más területekről is – akkor rögtön láthatóvá válik, hogy azok jóval kisebb számban fordulnak elő. Ebben az esetben tehát nem egy helyi jelenségről van szó, hanem egy általános, régiók felett álló folyamatról. Figyelemre méltó tehát az a tendencia, ami a táblázatokban is nyomon követhető, miszerint mindkét csatgyűjteményben (RGZM és Kárpát-medence) a csattípusok jóval változatosabbak voltak a 6. század vége és a 7. század közepe közti időszakban. Ez a jelenség általánosnak mondható a Mediterráneumban és ezzel együtt a Bizánci Birodalom területén belül is, és mindez jól tükröződik a Kárpát-medencei leletanyagban is a 6. sz. közepe és a 7. század vége között. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a vizsgált terület a megadott időszakban – bizonyos mértékig – a mediterrán csererendszer része volt, igény volt itt is ezekre a tárgyakra. Az övcsatok száma és változatossága azonban nem értelmezhető közvetlenül a kapcsolatok intenzitásának lenyomataként.

Az ornamentika kapcsán általános tendenciákat szintén meg lehetett állapítani. A 7. század első és második fele között jelentős különbség, hogy a század második felében számos motívumot erősen geometrizálódott formában lehet megtalálni. Több új motívum is feltűnik, de a már korábról ismertek geometrizált formában szintén feltűnnek. Mindezek mellett az „íves” formák is divatban maradnak, ezek főleg a késő avar korból jól ismert növényi motívumok és szalagfonat minták. A motívumok geometrizálódása azonban nem csak a 7. század második felére jellemző. Előfordulása a 6. század közepétől jellemző – például a maszkos ábrázolások is e tendencia eredményei. Ezek a jelenségek – a sematizálódás és a geometrizálódás – alapvetően minden időszakban jelen voltak, az viszont, hogy mit eredményeztek, jelentősen eltérő, ez erősen függ az uralkodó motívumkincstől. Ezért a 6. század második fele és 7. század második fele motívumai erősen eltérőek.

A maszkos és az azzal összefüggő motívumok csoportosítása és térképezése is megtörtént. Ezek szoros kapcsolatot mutatnak az Al-Duna és a Krím irányába, de Itália és a Kaukázus között távoli területeken is előfordulnak. Az is szembetűnő, hogy a különböző maszkos motívumok és azok változatai különböző elterjedéseket mutatnak. (Taf. 198-201) Ami különösen figyelemre méltó, hogy egyes típusok az Al-Duna vidéken teljesen hiányoznak (mint pl. a háromszög áttörés vagy az U-alakú áttörés). Ez valószínűleg a tárgyak közvetítésével és elosztásukkal áll összefüggésben és véleményem szerint amellet szól, hogy a Pontus-vidék és a Kárpát-medence között nem csak az Al-Duna vidéken keresztül volt kapcsolattartás, hanem a Kárpátokon átvezető rövidebb utakon, hágókon keresztül is.

A 6. század végére – 7. század első felére jellemző motívumok elemzése során a kiindulópontot a pont-vonal ornamentika adta, mivel ez egyrészt központi motívumként, másrészt keretelésként is előfordul – így számos mediterrán eredetű motívumot összeköt. Ezek egykorú, mediterrán párhuzamai is gyűjtésre és bemutatása kerültek. A motívumok, amelyeket az övveretekről ismerünk, különböző tárgytypusokon egészen eltérő megjelenésben fordultak elő. A cél annak bemutatása volt, hogy a motívumkincs széles területen általánosan ismert és használt volt. Példák a kőfaragványok, a textilművészet, az elefántcsont faragványok és az éremverés területéről említhetők. A motívumkincs viszonylag részletesen került bemutatásra, a formai változatok és különböző kivitelezések egyaránt helyet kaptak. Megállapítható volt, hogy bizonyos folyamatokat nyomon lehet követni a leletanyagon, mint pl. a sematizálódás, geometrizálódás vagy a motívumok szétesése – de minden ilyen formán létrejött változat és stílus azonos ornamentikára vezethető vissza. Az is megfigyelhető volt, hogyan változnak bizonyos – gyakran figurális – motívumok növényi ornamentikává.

Az övgarnitúrával ellátott sírok kontextusa - a férfi, női és gyermek sírok egyaránt – szintén elemzésre került. Elsőként az volt tapasztalható, hogy a férfi és női sírok mellékletei erősen eltérnek egymástól. Általánosságban elmondható, hogy az övdíszekkel ellátott női sírok mellékleteinek palettája időben előre haladva egyszerűsödött: kevesebb melléklet típus nagyobb számban fordul elő. Ebből a szempontból érdekes az, hogy ez a jelenség a férfiak esetében nem jellemző: a mellékletek variabilitása állandó marad, csak az összetétel változik.

A kapcsolatok intenzitásának a változásáról első körben a következő megállapítást lehet tenni: habár a Kárpát-medence állandó kapcsolatban állt a mediterrán világgal és annak tendenciái a Kárpát-medencében is nyomot hagytak a 6. század közepe és 7. század vége közti időszakban, bizonyos jelenségek mégis csak a vizsgált területre jellemzőek. Egyik ilyen a leletanyag sajátos, egyéni összetétele – nem minden csat- és övtípus jutott el ide, amelyek azonban mégis elérték a Kárpát-medencét, nagy változatosságot mutatnak, amely csak a vizsgált területre jellemző. A kapcsolatok intenzitását – a szerző álláspontja szerint – inkább a tárgyak és motívum típusok sokszínűsége tükrözi vissza, semmint a tárgyak száma. A sokszínűség – feltehetően egy kényszerű reprezentáció miatt – egészen a 7. század középső harmadáig kitartott. Az övanyag változásai azonban természetesen nem önmagukban zajlottak, jelentős dinamika figyelhető meg a javak térbeli elosztása terén is, és számolnunk kell a településstruktúra háttérben zajló változásával is. Ha hihetünk az elterjedési térképek által mutatott képnek, akkor megállapítható, hogy a 7. század második felétől a Kárpát-medencét elérő közvetítési útvonalak beszűkültek, de legalább is kevésbé voltak használatosak, mint korábban. A megfigyelt változásokat természetesen az írott forrásokból ismert események fényében is értékelhetjük, az övanyagban azonban csak olyan események tükröződhetnek vissza, amelyek a társadalomra is hosszú távú hatással lehettek. Ilyen visszatükröződés lehet az öv- és a díszítéstípusok sokszínűsége, a gazdagon felszerelt sírokban az övekkel történő „túlzott reprezentálás” és az övgarnitúrák változása a 7. század második felétől.